

Netvirtapradžių žodžio galo dvibalsių vienbalsinimo tendencijos pietų panevėžiškių patarmėje

VIOLETA MEILIŪNAITĖ

Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

El. paštas: violeta_meil@yahoo.com

Straipsnyje aptariamà pietų panevėžiškių patarmėje tolydžio stiprėjanti tendencija atstatyti galiniuose skiemenyse dvibalsius *ai*, *ei*, *au* užuot juos dėsningai vienbalsinus. 2006–2007 m. medžiagoje formų su ištartu dvibalsiu yra maždaug 6 kartus daugiau, negu jų vartota XX a. trečiajame ketvirtyje. Dažniausiai nevienbalsinami prieveiksmių baigmenys – balsiai sistemingiausiai tariaimi veiksmažodžių formose (esamojo, būtojo kartinio ir būtojo dažninio laikų vienaskaitos pirmas ir antras asmenys). Atrodo, kad nevienbalsinamos formos XX a. medžiagoje dažniau pasitaikė sintagmos viduje – pastarųjų metų duomenys leidžia kalbėti apie šio skirtumo niviavimąsi. Dažniau pasitaikančios žodžių formos su dvibalsiu gali būti aiškinamos keliomis priežastimis: gretimų tarmių ir bendrinės kalbos įtaka, poreikiu intonaciškai akcentuoti tam tikrus sintagmos žodžius, emocinio santykio raiška ir pan.

Raktažodžiai: dialektologija, tarmė, pietų panevėžiškių patarmė, dvibalsiai, monoftongizacija (vienbalsinimas)

Su netvirtapradžiais žodžio galo¹ dvibalsiais *ai*, *ei*, *au* lietuvių kalbos tarmėse elgiamasi nevienodai: dvibalsiai gali būti išlaikomi arba keičiami diftongoidais ar net vienbalsinami. Vienbalsinama rytų aukštaičių panevėžiškių, iš dalies širvintiškių, anykštėnų plotuose, kitaip tariant, vakarinėje ir centrinėje rytų aukštaičių dalyse (pvz.: *su kaimí nēs tē_à(š) suuēī.dauo* ~ *su kaimýnais tai àš sueídavau* ‘draugaudavau?’ (Kašakiškis); *šal.čē lābē búr daŭa dī.delt* ~ *šalčiai labai būdavo didelī* (Albickėliai)²; *paskvū | iēškuų tu. klú.m̃pu | iēškuų | niēkur nerandū* ~ *paskuī iēškau tų klūmpū, iēškau – niēkur nerandū* (Jurdónys) (*Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, 2004, p. 168), *viēna ir likū. kvī.stul̃pus* ~ *viēnà ir likaū kai stul̃pas* (Pakálniai) (Markevičienė, 2001, p. 73.). Kaip matyti iš pavyzdžių, širvintiškių ir anykštėnų patarmėse garsai paprastai sutraukiami ne į *ę/ɛ*, *o*, *o*

¹ Žodžio galas šiuo atveju suprantamas kaip paskutinis – uždaras arba atviras – žodžio skiemo.

² Žodžių reikšmės straipsnyje aiškinamos taip, kaip internetiniame *Lietuvių kalbos žodyne* (internetu prieiga <http://www.lkz.lt/startas.htm>).

³ Kašakiškio ir Albickėlių pavyzdžiai iš straipsnio autorės įrašų.

į diftongoidus⁴ ij/ɨj, uɨ (plačiau žr. Markevičienė, 2004, p. 39–45; Zinkevičius, 1966, p. 92–93; Zinkevičius, 1994, p. 58–59)⁵.

Sistemingiausiai vienbalsinama šiaurės panevėžiškių plote. Pietų panevėžiškių patarmėje vienbalsinimas nėra visai nuoseklus. „Lietuvių kalbos atlaso“ II tome („Fonetika“)⁶ pateikiamų žemėlapių Nr. 61–63 duomenimis, šiaurinėje pietų panevėžiškių patarmės dalyje apie Kašakiškį, Miežiškį, Ėriškį, Uliūnus, Nárbutus ir Rāguvą žodžio galo netvirtapradžiai (t. y. tvirtagaliai ir nekirčiuoti) dvibalsiai *ai*, *ei*, *au* dėsningai vienbalsinami. Remiantis tais pačiais žemėlapiais matyti, kad į pietus nuo minėtų vietų vienbalsinimas darosi nebe toks nuoseklus, ypač dvibalsius yra linkstama išlaikyti uždaruose galūnėse (plačiau žr. Zinkevičius, 1960, p. 92).

Fonetiškai žodžio galo netvirtapradžių *ai*, *ei*, *au* vienbalsinimą galima aiškinti dvibalsio dėmenų akomodacija bei kontrakcija ir stipria žodžio galo redukcija (Zinkevičius, 1966, p. 92; Zinkevičius, 1994, p. 63). Be to, remiantis LKA II duomenimis, pastebėtina, kad vienbalsinimas būdingas paskutiniam žodžio skiemeniui apskritai – skirtumo tarp linksniuojamųjų ir asmenuojamųjų kalbos dalių galūnės ir nekaitomųjų kalbos dalių priesagų nedaroma⁷ (plačiau žr. LKA II, p. 74–76).

Nagrinėjant pietų panevėžiškių ploto tekstus (garso įrašus ir transkribuotus tekstus, saugomus Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyriaus Tarmių archyve⁸) pastebėta, kad žodžio galo netvirtapradžiai dvibalsiai *ai*, *ei*, *au* suvienbalsinti ne visada. Atrodo, kad naujesniuose tekstuose nevienbalsinamų baigmenų daugėja. Kalbant apie fonetinius reiškinius apskritai, įprasta manyti, kad fonetiniai kitimai apima visas tapačias pozicijas. Taigi galima tarti, kad pietų panevėžiškių patarmėje buvo vienbalsinami visi netvirtapradžiai galinio žodžio skiemens dvibalsiai *ai*, *ei*, *au*, o vėliau dėl vienokių ar kitokių priežasčių juos imta atstatinėti.

Tyrimui pasirinkti tarminiai duomenys iš tokių vietų, kuriose dvibalsiai, remiantis LKA II, turėtų būti visai dėsningai vienbalsinami. Imta seniausių įrašų medžiaga, atspindinti laikotarpį nuo XX a. 6-ojo dešimtmečio vidurio iki 7-ojo pradžios, ir patys naujausi – 2005–2006 m. duomenys⁹. Naudotasi ir LKI TA saugomais transkribuotų tekstų sąsiuviniais, nes

⁴ Kartais žodžio galo dvibalsiai *ai*, *ei*, *au* gali būti ir visiškai suvienbalsinti, t. y. gali būti tariama *i/bi*, *u* (žr.: Markevičienė, 1999; p. 100–110; *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, 2004, p. 162).

⁵ Kai kurių mokslininkų teigimu, vienbalsinimas laikomas ne lietuvių ar latvių kalbų tarmių ypatybe, bet vertinamas kur kas platesniame – indoeuropiečių kalbų – kontekste. W. R. Schmalstieg, apibendrinamas kitų tyrėjų duomenis, teigia, kad baltų kalbų tarmėse pasitaikantis dvibalsių vienbalsinimas (mokslininkas nurodo Z. Zinkevičiaus *Lietuvių dialektologijoje* (1966) pateikiamus panevėžiškių tarmės pavyzdžius) esąs praktiškai visų indoeuropiečių kalbų ypatybė (Schmalstieg, 2001, p. 145).

⁶ Toliau tekste LKA II.

⁷ Duomenys kartografuoti remiantis tokių žodžių kaip *arkliai*, *vaikai*, *broliai*, *dūmai*, *kātei*, *rañkai*, *mėdžiais*, *kañtais*, *sūnaū*, *alais*, *tuřgaus*, *mataū*, *lōpau*, *sakiaū*, *kėikei*, *matai*, *sakei*, *aukštai*, *plačiai*, *greičai*, *arčiaū* tarimu (plačiau žr. LKA II, p. 74–76).

⁸ Toliau LKI TA.

⁹ Remiamasi 1957 ir 1960 m. duomenimis iš Miežiškių (surinko J. Šukys); 1958 m. duomenimis iš Nárbutų (surinko J. Šukys); 1954 ir 1969 m. duomenimis iš Velniakių (surinko A. Vidugiris). 2005 m. duomenys iš Tūtiškių k. (Kašakiškio sen.), 2006 m. duomenys iš Šilų ir Ramýgalos yra surinkti straipsnio autorės. Naudotasi šių sąsiuvinų tekstais: reg. Nr. 13 (2 sąs.), reg. Nr. 38, reg. Nr. 197 (2 sąs.), reg. Nr. 366 (3 sąs.), reg. Nr. 437. Garso medžiaga imta iš LKI TA saugomų tarmių įrašų, kurių registracijos numeriai yra: 65601204, LM215406, LM215407, LM215408, LM215409, LM215410, LM215414, LM215415, LM215416.

pačių senųjų įrašų kokybė dažnai yra labai prasta ir iš tokių įrašų rinkti medžiagą beveik neįmanoma. Patys seniausi (1954, 1957, 1958 m.) duomenys imti iš transkribuotų tekstų sąsiuvinų, nes to meto garso įrašų neturima visai, o 1969, 2005 ir 2006 m. duomenys imti tiesiai iš autentiškų garso įrašų.

Iš transkribuotų skirtingų laikotarpių tekstų fragmentų¹⁰ išrinkti ir suskaičiuoti žodžiai¹¹, kurie turėtų baigtis vienabalsiais *e*, *ę*, *o*. Iš viso rasti 767 pavyzdžiai, turintys nagrinėjamojo tipo baigmenis. Tekstuose pasitaikė dvejopų formų – vienu atveju dvibalsis yra žodžio galūnė (daiktavardžiai, būdvardžiai, įvardžiai, skaitvardžiai), kitu – priesaga (prieveiksmiai). Tiriamosios formos būtų šios: (*i*)*ō* kamieno daiktavardžių daugiskaitos vardininkas (*rā.tę*¹² ~ *rātai* 'vežimas', *piršćū.kę* ~ *piršćiūkai*, *velnekiēčę* ~ *velniakiēčiai* 'Velniakių kaimo gyventojai', *vilkę* ~ *vilkai*), daugiskaitos įnagininkas (*kailinėi.s* ~ *kailiniaiš*, *dažilai.s* ~ *dažylaiš* 'dažais', *kaimiņę.s* ~ *kaimynaiš*, *skrebaī.s* ~ *skrebaīš* 'stribaīs'), vienskaitos šauksmininkas (*jō nę*, *jō nai* ~ *jōnai*); (*i*)*ā* kamieno vienskaitos naudininkas (*alžbiētai* ~ *Elžbiētai*, *grī čēi* ~ *grīčiai*, *mā.mę* ~ *māmai*), *ē* kamieno vienskaitos naudininkas (*aukūrņę* ~ *aukūnei* 'alkūnei'), *u* kamieno vienskaitos kilmininkas (*alō.s* ~ *alaūs*, *alāū.s* ~ *alaūs*, *pē.čōš* ~ *pēčiaus*, *žmvgāū.s* ~ *žmogauš*, *žmō gōš* ~ *žmogauš*), tiesioginės nuosakos veiksmazodžių esamojo laiko vienskaitos 1 asmuo (*sakō* ~ *sakaū*, *matō* ~ *mataū*, *nežinō* ~ *nežinaū*, *nežināū* ~ *nežinaū*), esamojo laiko vienskaitos 2 asmuo (*ižgrā.mdę* ~ *ižgrāmdai*, *matē* ~ *mataī*, *padarē* ~ *padaraī*), būtojo kartinio laiko vienskaitos 1 asmuo (*važeūō* ~ *važiavaū*, *dē iō* ~ *dējau*, *mačō* ~ *mačīaū*, *čę dijō* ~ *čēdijau*, *mī.slijo* ~ *mīslījau*), būtojo kartinio laiko vienskaitos 2 asmuo (*apsīkirpē* ~ *apsīkirpaī*, *neišmanē* ~ *neišmanaī*, *pā.barę* ~ *pābarei*), būtojo dažninio laiko vienskaitos 1 asmuo (*nešāū* - *gdaūō* ~ *nešāūkdavau*, *tarnā.udauō* ~ *tarnāudavau*, *suņēi.dauō* ~ *sueīdavau*), būtojo dažninio laiko vienskaitos 2 asmuo (*užmī.gdavę* ~ *užmīgdavai*, *mēgō.davę* ~ *miegōdavai*), nelyginamojo laipsnio prieveiksmiai (*plačē* ~ *plačiaiā*, *smagē* ~ *smagiaī*, *gerē* ~ *gerai*), aukštesniojo laipsnio prieveiksmiai (*seņō*¹³ ~ *seniaū*, *slabņō* ~ *slabniaū* 'silpnīaū', *dāūgō* ~ *daugiaū*); retos įvardžių formos (*toksē* ~ *toksaī*, *jīsē* ~ *jīsaī*, *koksē* ~ *koksaī*).

Bandyta nustatyti, kaip pasikeitė vienbalsinamų ir nevienbalsinamų formų santykis per beveik keturis dešimtmečius, stengtasi išsiaiškinti, ar žodžio formos padėtis sintagmoje turi įtakos baigmeniu.

Kelti tokie klausimai: 1) ar pastarųjų metų įrašuose nevienbalsinamų žodžių baigmenų yra daugiau nei XX a. trečiojo ketvirčio tekstuose ir ar tas skirtumas statistiškai reikšmingas; 2) ar skirtingų kalbos dalių baigmenys kinta skirtingai; 3) ar žodžiui, kuris baigiasi *ai*, *ei*, *au*, atsidūrus sintagmos pabaigoje dažniau ištiriamas visas dvibalsis.

¹⁰ 1969, 2005, 2006 m. atsitiktinai pasirinktos garso įrašų ištraukos yra transkribuotos straipsnio autorės.

¹¹ Iš transkribuotų tekstų įrašų išrinktos prasminės kalbos dalys, kurių paskutiniai skiemenys turėtų būti vienbalsinami. Atsiriota nuo tarnybinių kalbos dalių analizės. Taip elgiama pirmiausia dėl to, kad tarnybinės kalbos dalys rišioje kalboje beveik visada yra glaudžiai susijusios su gretimomis savarankiškomis kalbos dalimis ir galėtų kiek iškreipti duomenis, nes, pavyzdžiui, tokiais atvejais, kaip *je(i)_išeis*, *tę(i)_ra*, labai sunku nustatyti, kas turėtų būti žodžio gale – dvibalsis ar balsis.

¹² Pavyzdžiai pateikiami taip, kaip užfiksuoti tekstuose, t. y. su vienbalsintais baigmenimis arba išlaikant visą dvibalsį.

¹³ Formaliai aukštesniojo laipsnio prieveiksmis *seniau* pietų panevėžiškių, kaip ir daugelio kitų tarmių atstovų, vartojamas „išblėsusia laipsnio reikšme“ (plačiau apie tai: Ulvydas, 2000, p. 54), t. y. juo tiesiog nurodomas laikas „ne dabar“.

Jau seniausiuose įrašuose vienbalsinimas nėra visai nuoseklus: iš 467 žodžių formų 23 kartus ištartas sveikas dvibalsis, o tai sudaro apie 4,93% visų formų. Naujausi duomenys rodo stiprų pokytį: iš 300 formų nevienbalsinamos 85 formos – tai sudaro 28,33% visų tiriamųjų formų. Statistiškai (*u* kriterijumi¹⁴) įvertinus šias duomenų poras galima tvirtai teigti, kad skirtumas labai didelis (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Vienbalsinamų ir nevienbalsinamų baigmenų paplitimas skirtingo laiko tekstuose

Laikotarpis	Nevienbalsinamų baigmenų kiekis	Visų formų kiekis (<i>n</i>)	<i>P</i> (%)	99% pasikl. int.	<i>u</i> kriterijus
Trečiojo XX a. ketvirčio duomenys	23	467	4,93	2,70–8,11	9,01 > 3,29 (<i>p</i> < 0,001)
2005–2006 m. duomenys	85	300	28,33	21,84–35,53	
Išvada:	labai didelis skirtumas				

Be to, ryškus vienbalsinamų ir nevienbalsinamų formų pasiskirstymas pagal kalbos dalis. Abiem tiriamaisiais laikotarpiais labiausiai linkstama nevienbalsinti prievoksmių baigmenų. Senųjų įrašų atveju iš 127 prievoksmių, kurie baigiasi *-(i)ai* ar *-(i)au*, dvibalsis išlaikytas 19 kartų, o naujausiuose įrašuose iš 78 formų – 39 kartus. Pabrėžtina, kad tas pats žodis net to paties kalbėtojo gali būti ištiriamas dvejopai – su vienabalsiu ir su dvibalsiu žodžio gale (*labai* ir *labė.*, *labiãu* ir *labiõ.*). Statistiškai įvertinus šį skirtumą akivaizdžiai matyti, kad skirtumas labai didelis, taigi polinkis vartoti formas su dvibalsiu stiprėja (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. Vienbalsinamų ir nevienbalsinamų prievoksmių baigmenų kiekis skirtingo laiko tekstuose

Laikotarpis	Nevienbalsinamų prievoksmių baigmenų kiekis	Visų prievoksmių kiekis (<i>n</i>)	<i>P</i> (%)	99% pasikl. int.	<i>u</i> kriterijus
Trečiojo XX a. ketvirčio duomenys	19	149	12,75	6,64–21,35	5,85 > 3,29 (<i>p</i> < 0,001)
2005–2006 m. duomenys	39	78	50	35,11–64,91	
Išvada:	labai didelis skirtumas				

Nors vartojimo pokytis akivaizdus, kol kas vis dar galima teigti, kad pagrindinis patarmės vartojamas variantas yra forma su vienabalsiu paskutiniame skiemenyje¹⁵. Palaipsniui vartojimo dažnumas išsilygina – akivaizdžiai pagausėja nevienbalsinamų formų (2005–2006 m. tekstuose vienbalsinamų ir nevienbalsinamų formų santykis yra 39 : 39). Gali būti, kad prievoksmių baigmenų nevienbalsinimas susijęs su tuo, kad nekaitomų kalbos dalių atveju žodžio baigmuo turi silpnesnę distinktyvinę reikšmę. Reikia atsižvelgti į paradigmos įtaką – tais atvejais, kai žodis yra kaitomas ir galūnė rodo jo padėtį paradigmoje, kur kas

¹⁴ *u* kriterijaus reikšmės skaičiuotos naudojantis prof. habil. dr. A. Girdenio sukurta kompiuterio programa UKRIT; joje pasikliaujamieji intervalai skaičiuojami pagal: J. Kruopis, *Matematinė statistika*, Vilnius: Mokslas, 1977.

¹⁵ Kitaip tariant, išlaikomas tradicinis žymėtojo ir nežymėtojo opozicijos nario santykis – patarmės požiūriu dėsningos formos su balsiu paskutiniame skiemenyje pasitaikė 87% atvejų, o dvibalsis atstatomas 13% atvejų (plačiau apie žymėtojo ir nežymėtojo nario sampratą žr. Girdenis, 2003, p. 159).

sunkiau keisti kurią vieną galūnę. Kadangi prieveiksmis yra nekaitomas, jo baigsmuo neturi tokios didelės sisteminės reikšmės ir jį keisti paprasčiau. Be to, gali būti svarbi šiaurinės panevėžiškių patarmės įtaka. Nors šiaurės panevėžiškių plote vienbalsinimas yra senesnis ir sistemingesnis, tačiau ten kaip tik aukštesniojo laipsnio prieveiksmių paskutiniai skiemens nevienbalsinami¹⁶ (plačiau žr. Zinkevičius, 1966, p. 92).

Nevienbalsinamų baigmenų dažnėjimas matyti ir remiantis kitų kalbos dalių pavyzdžiais. Trečiojo XX a. ketvirčio įrašuose labai retai pasitaikė išgirsti daiktavardžių su dvibalsiais galūnėse – iš 171 formos dėsningai suvienbalsinta 170, o 2005–2006 m. įrašytuose tekstuose iš 67 pasitaikiusių analizuojamo tipo formų 23 kartus ištartas visas dvibalsis, veiksmazodžių atveju – atitinkamai 108 ir 1, 125 ir 9 formos. Statistiškai įvertinus šiuos santykius, matyti, kad skirtumas visais atvejais statistiškai reikšmingas (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. Vienbalsinamų ir nevienbalsinamų daiktavardžių ir veiksmazodžių galūnių kiekių skirtingo laiko tekstuose

Laikotarpis	Nevienbalsinamų daiktavardžių galūnių kiekis	Visų daiktavardžių kiekis (n)	P (%)	99% pasikl. int.	u kriterijus
Trečiojo XX a. ketvirčio duomenys	1	171	0,58	0,00–4,29	7,28 > 3,29 (p < 0,001)
2005–2006 m. duomenys	23	67	34,33	20,18–50,77	
Išvada:		labai didelis skirtumas			
	Nevienbalsinamų veiksmazodžių galūnių kiekis	Visų veiksmazodžių kiekis (n)	P (%)	99% pasikl. int.	u kriterijus
Trečiojo XX a. ketvirčio duomenys	1	108	0,93	0,00–6,73	2,22 > 1,96 (p < 0,05)
2005–2006 m. duomenys	9	125	7,20	2,53–15,34	
Išvada:		pakankamas skirtumas			

Akivaizdžiai matome, kad balsiai geriausiai išlaikomi veiksmazodžio galūnėse. Tai galima aiškinti tuo, kad veiksmazodžio paradigmoje ypatingą vaidmenį atlieka trečiojo asmens forma, visada turinti vienbalsinę galūnę (vadinamasis Watkinso dėsnis¹⁷). Ja paprastai remiasi ir kitų asmenų formos. Taigi trečiojo asmens galūnės balsis galėtų skatinti ir kitų vienaskaitos asmenų galūnėse turėti balsį, o ne atstatyti dvibalsį.

Būdvardžių, skaitvardžių ir įvardžių rasta labai mažai formų, todėl pateikiami tik aboliutūs ir santykiniai formų su vienbalsinamomis ir nevienbalsinamomis galūnėmis dažnumai (žr. 4 lentelę).

¹⁶ Teiginį patvirtina ir G. Kačiuškiene knygoje *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai* (Vilnius, 2006) pateiktamų tekstų analizė. Atsitiktinai atrinktuose tekstuose peržiūrėjus formas su potencialiai vienbalsinamais paskutiniųjų skiemens dvibalsiais matyti, kad iš 76 tokio tipo formų 13 yra aukštesniojo laipsnio prieveiksmiai, kurių dvibalsis visais atvejais išlaikomas.

¹⁷ Plačiau žr. Collinge, 1985, p. 239–240. Tai, kas kalbotyroje vadinama Watkinso dėsniu, buvo aptariama jau K. Jaunius, kalbėjusio apie asimiliacinę trečiojo asmens įtaką kitiems asmenims (plačiau žr. Jaunius, 1899, p. 16).

4 lentelė. Vienbalsinamų ir nevienbalsinamų būdvardžių, skaitvardžių ir įvardžių galūnių kiekis skirtingo laiko tekstuose

Kalbos dalis	Laikotarpis	Vienbalsinama		Nevienbalsinama		Iš viso formų
		Absoliut. dažn.	Santyk. dažn.	Absoliut. dažn.	Santyk. dažn.	
Būdvardis	Trečiojo XX a. ketvirčio duomenys	1	1 (100%)	–	0 (0%)	1
	2005–2006 m. duomenys	1	0,25 (25%)	3	0,75 (75%)	4
Skaitvardis	Trečiojo XX a. ketvirčio duomenys	3	1 (100%)	–	0 (0%)	3
	2005–2006 m. duomenys	–	0 (0%)	–	0 (0%)	–
Įvardis	Trečiojo XX a. ketvirčio duomenys	9	0,75 (75%)	3	0,25 (25%)	12
	2005–2006 m. duomenys	1	0,2 (20%)	4	0,8 (80%)	5

Sprendžiant iš santykinų dažnumų, atrodo, kad ir šių kalbos dalių pokyčiai akivaizdūs. Tai visai atitinka bendrąją raidos tendenciją. Vis dėlto būtų ne visai tikslu daryti drąsias išvadas remiantis keliais pavyzdžiais.

Kelta ir dar viena prielaida: sintagmos pabaigoje atsidūrusios formos, besibaigiančios skiemenimis, kurių centras – dvibalsiai *ai*, *ei*, *au*, dažniau turėtų būti nevienbalsinamos. Kadangi paprastai sintagmos pabaigoje tikimasi remos¹⁸, t. y. pašnekovui aktualios informacijos, tai galima tikėtis, kad tokiu atveju stengiamasi kalbėti kuo aiškiau¹⁹ ištariant visą galūnę²⁰. Kita vertus, kalbėjimo sraute žodžiai, ypač prasmiskai labiau susiję, lyg šiek tiek suliejami. Tokiu atveju sintagmos viduje atsidūrusi tiriamojo tipo forma, tiksliau kalbant, paskutinis tokios formos skienuo galėtų būti suvokiamas kaip tolesnio žodžio pradžia. Tačiau vienbalsinimo tikėtis nereikėtų. Pažiūrėta, kiek nevienbalsinamų formų yra atsidūrusių sintagmos pabaigoje ir kiek iš jų – sintagmos viduje. Rezultatai pateikiami 5 lentelėje:

5 lentelė. Vienbalsinamų ir nevienbalsinamų baigmenų pasiskirstymas sintagmos viduje

Laikotarpis	Iš viso nevienbalsinama formų	Nevienbalsinamų formų kiekis sintagmos viduje		Nevienbalsinamų formų kiekis sintagmos pabaigoje	
		Absoliut. dažn.	Santyk. dažn.	Absoliut. dažn.	Santyk. dažn.
Trečiojo XX a. ketvirčio duomenys	23	21	0,91 (91%)	2	0,09 (9%)
2005–2006 m. duomenys	85	44	0,52 (52%)	41	0,48 (48%)

¹⁸ Tokia aktualioji sakinio skaida suvokiama kaip „neutraliausia ir logiškiausia“ (plačiau žr. Girdenienė, 1971, p. 41).

¹⁹ Panašiai pasirenkama ir specifinė leksika. Jei informacija gali būti pašnekovo nesuprasta, stengiamasi vartoti artimesnį bendrinei kalbai žodį (plačiau žr. Vitkauskas, 1979, p. 112)

²⁰ Verta atkreipti dėmesį, kad pateikėjai kalbėjo su nepažįstamu žmogumi, todėl kai kurias žodžio formas galėjo pasakyti kaip bendrinėje kalboje, bijodami likti nesuprasti.

Matyti, kad sintagmos viduje analizuojamojo tipo formos atsiduria net dažniau nei jos pabaigoje. Tai galėtume aiškinti tuo, kad šnekamojoje kalboje rema paprastai užima priešpaskutinę vietą sintagmoje (plačiau žr. Girdenienė, 1971, p. 41).

Atrodytų, kad pastarųjų metų įrašuose nevienbalsinamos formos beveik taip pat dažnai atsiduria sintagmos viduje kaip ir jos pabaigoje. Bandant paaiškinti tokią kaitą, būtų galima iš dalies remtis ir tuo, kad, tarkime, prievieksmių vienbalsinamos ir nevienbalsinamos formos yra pasiskirsčiusios po lygiai. Tuo tarpu prievieksmis paprastai būna susijęs su veiksmažodžiu – sakinyje eina prieš jį ir modifikuoja reikšmę, taigi sudaro su veiksmažodžiu semantiškai neskaidų junginį (pvz.: *paškāū nuųėiāū, labiāū mē kstv* ir pan.), kuriame retai užima paskutinę poziciją.

Kalbant apie kitas kalbos dalis – daiktavardžius, būdvardžius, skaitvardžius, įvardžius ir veiksmažodžius – sunku tikėtis tokių stiprių sąsajų su artimosios aplinkos žodžiais. Todėl vienbalsinimą ar nevienbalsinimą aiškinti žodžių samplaikų specifika sunkiai įmanoma. Čia, matyt, labiau atsižvelgtina ne tiek į žodžio ar sintagmos sudėtį, bet į kalbėjimo tempą ar prasminius akcentus (apie tai plačiau žr. Kazlauskienė, Veličkaitė, 2003, p. 49–56). Kalba paprastai yra tikslingas procesas, kuriame kalbėtojas gali specialiai pabrėžti tam tikras, jo nuomone, svarbias pasakojimo atkarpas (plačiau žr. Van Son, Pols, 2003, p. 171). Taigi visai natūralu, kad kilus poreikiui pabrėžti kurį nors kalbos srauto žodį, ypač kalbantis su nepažįstamu pašnekovu, griebiamasi žymėtojo opozicijos nario – formos, kurios paskutiniame skiemenyje ištiriamas visas dvibalsis.

Suprantama, kad intonacinės ir prasminės nevienbalsinimo priežastys yra ne vienintelės ir tikriausiai net ne svarbiausios. Tam, kad kalboje atsirastų tam tikras elementas, paprastai turi įtakos kitos kalbinės sistemos. Pietų panevėžiškių atveju tokių sistemų net kelios – gretimoms tarmėms ir bendrinė kalba. Tiek bendrinėje kalboje, tiek kaimyninių vakarų ir kai kurių rytų aukštaičių plotuose aptariamojo tipo vienbalsinimo nėra. Žodžio galo dvibalsius paprastai išlaiko didžioji dalis rytų aukštaičių anykštėnų (*šitiē kaimí nui pasi.mire ~ šitie kaimínai pasimiré* (Kiškėliai, Anykščių r.), *vaikai kulakė.ļus grā.uže ~ vaikai kulokēliūs grāužē* (Kiškėliai, Anykščių r.)), vakarų aukštaičiai šiauliškiai (*o_dabař kiti laikai ~ o_dabař kiti laikai* (Šlapaberžė, Kėdėinių r.), *javai á.uga | rugei | kviēēei ~ javai áugo, rugiai, kviečiai* (Šlapaberžė, Kėdėinių r.))²¹. Be to, viešojoje vartosenoje labai stiprios bendrinės kalbos pozicijos.

IŠVADOS

1. Šio amžiaus pradžios įrašuose formų su dvibalsiais paskutiniame skiemenyje pasitaiko maždaug 6 kartus daugiau nei XX a. trečiojo ketvirčio įrašuose.

2. Dažniausiai nevienbalsinami nelyginamojo ir aukštesniojo laipsnio prievieksmių baigmenys.

3. Sistemingiausiai vienbalsinimas išlaikomas veiksmažodžių formose. Tai gali būti aiškina trečiojo asmens dominuojančia įtaka.

4. XX a. įrašų duomenys leidžia teigti, kad nevienbalsinamos formos paprastai būna sintagmos viduje, o ne jos pabaigoje, t. y. nevienbalsinama forma retai atsiduria prieš didesnę prasminę pauzę. XXI a. pradžios įrašai rodo, kad minėtasis vartojimo skirtumas niveliuojamas: maždaug vienodai dažnai nevienbalsinama tiek sintagmos pabaigoje, tiek jos viduje.

²¹ Anykštėnų ir šiauliškių pavyzdžiai yra transkribuoti straipsnio autorės iš LKI TA saugomų įrašų, anykštėnų įrašo registracijos numeris 77602305, šiauliškių – 06001334.

5. Nevienbalsinamų formų vartojimą greičiausiai skatina gretimose tarmėse ir bendri-
nėje kalboje vartojamos panašios nevienbalsintos formos, taip pat poreikis intonaciškai ak-
centuoti tam tikrus žodžius, emocinio santykio raiška ir pan.

Gauta 2007 11 19
Parengta 2008 02 05

Literatūra

- Bitinienė A. Administracinis stilius ir jo sakinio ilgis. *Kalbotyra*. 1998. Nr. 47. P. 17–28.
- Bitinienė A. Grožinio stiliaus prozos tekstų tiesioginės kalbos sakinio ilgis ir struktūra. *Kalbotyra*. 2001. Nr. 50. P. 17–28.
- Collinge N. E. *The lows of Indo-European*. Amsterdam, Philadelphia, 1985.
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
- Gaivenis K., Keinys S. *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa, 1990.
- Girdenienė D. Aktualioji skaida ir jos vaidmuo bei reiškimo būdai lietuvių kalboje. *Kalbotyra*. 1971. Nr. 20(1). P. 35–48.
- Jaunius K. [Явнись К.]. Поневѣжскіе говоры литовскаго языка (Продолжение). *Памятная книжка Ковенской губерніи на 1899 годъ*. Ковна: Типогр. губернскаго правленія, 1898. S. 1–31.
- Girdenis A. *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
- Kačiūskienė G. *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006.
- Kazlauskienė A., Veličkaitė K. Pastabos dėl lietuvių kalbėjimo tempo. *Acta linguistica Lithuanica*. 2003. Nr. 48. P. 49–57.
- Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.
- LKA II – *Lietuvių kalbos atlasas 2. Fonetika*. Vilnius: Mokslo, 1982.
- Markevičienė Ž. *Aukštaičių tarmių tekstai*. II dalis. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001.
- Markevičienė Ž. *Aukštaičių tarmių tekstai*. I dalis. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.
- Markevičienė Ž. Anykščių šnektos pokyčiai. *Kalbotyra*. 2004. Nr. 53. P. 39–46.
- Schmalstieg W. R. Lithuanian and Indo-European Phonological Parallels. *Acta linguistica lithuanica*. 2001. Nr. 45. P. 145–150.
- Ulvydas K. *Lietuvių kalbos prieviksmai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
- Vaitkevičiūtė V. Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas, arba kiekybė. *Lietuvių kalbotyros klausimai*. 1960. Nr. 3. P. 207–217.
- Vaitkevičiūtė V. Lietuvių literatūrinės kalbos balsinės ir dvibalsinės fonemos. *Lietuvių kalbotyros klausimai*. 1960. Nr. 4. P. 19–47.
- Van Son R. J. J. H., Pols C. W. How efficient is speech? *IFA Proceedings*. 2003. Vol. 25. P. 171–184.
- Vitkauskas V. Socialinių faktorių įtaka tarminei leksikai. *Lietuvių kalbotyros klausimai*. 1979. Nr. 19. P. 111–117.
- Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis, 1966.
- Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos dialektologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

VIOLETA MEILIŪNAITĖ

Tendencies of monophthongization of non-acuted diphthongs of the end of word in the South Panevėžys subdialect

Summary

The tendencies of reconstruction of diphthongs *ai*, *ei*, *au* in the last syllable of the word instead of regular monophthongization become increasingly stronger in the South Panevėžys subdialect. According to 2006–2007 data, there are about six times more forms with a pronounced diphthong used now than there were in the 3rd quarter of the 20th century. In general, it is the endings of adverbs (in their positive and comparative forms) that tend to be non-monophthongized; vowels are most systematically pronounced in the forms of verb (the singular 1st and 2nd persons of present, simple past and frequentative past tenses). 20th-century materials suggest that non-monophthongized forms occur within the syntagma more often, while data of the last few years show this difference to be disappearing. The increase of non-monophthongized forms may be explained by several reasons such as the influence of neighbouring dialects and the standard language, the need to emphasize certain words of a syntagma, the expression of emotional relation, etc.